

AHOLINING MOLIVAVIY SAVODXONLIGINI OSHIRISHDA RAQAMLI TO'LOV XIZMATLARINING O'RNI VA AHAMIYATI

Vaxabov Bobur Alisherovich

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22144833>

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida aholining moliyaviy savodxonligini yuksaltirishda raqamli to'lov xizmatlarining tutgan o'rni, funksional imkoniyatlari va institutsional ahamiyati tadqiq etilgan. Inson kapitali nazariyasi, xulq-atvor iqtisodiyoti hamda moliyaviy vositachilik konsepsiyalariga tayangan holda, mobil to'lov platformalari, shaxsiy moliyaviy boshqaruv (PFM) vositalari, avtomatlashtirilgan jamg'arish mexanizmlari va kiberxavfsizlik protokollarining iste'molchilar moliyaviy xulq-atvoriga ta'siri ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli to'lov ilovalaridan kundalik foydalanish «amaliyot orqali o'rganish» (learning-by-doing) effektini faollashtirib, aholining byudjetlashtirish intizomini mustahkamlaydi, ortiqcha qarz yuki xavflarini minimallashtiradi va milliy moliya tizimining inklyuziv barqarorligini ta'minlashda kuchli multiplikativ samara beradi.

Kalit so'zlar: Moliyaviy savodxonlik, raqamli to'lov xizmatlari, FinTech, xulq-atvor iqtisodiyoti, shaxsiy moliyaviy boshqaruv (PFM), moliyaviy inklyuzivlik, kiberxavfsizlik, turtki nazariyasi.

Moliya-bank tizimining global miqyosda raqamlashtirilishi va innovatsion moliyaviy texnologiyalarning (FinTech) kundalik hayotga chuqur kirib borishi aholining iqtisodiy munosabatlardagi ishtirok etish formatini tubdan o'zgartirmoqda. Bugungi kunda moliyaviy savodxonlik shunchaki nazariy bilimlarga ega bo'lish bilan cheklanmay, raqamli muhitda ongli, xavfsiz va samarali moliyaviy qarorlar qabul qilish qobiliyatini ifodalovchi raqamli moliyaviy savodxonlik tushunchasi bilan kengaymoqda. Aholining barcha qatlamlarida ushbu kompetensiyalarning shakllanishi milliy iqtisodiyotning makroiqtisodiy barqarorligini ta'minlash, xususi jamg'armalarni investitsiyalarga transformatsiya qilish va jamiyatning yalpi ijtimoiy farovonligini oshirishda fundamental omil bo'lib xizmat qiladi.

Inson kapitali nazariyasi va zamonaviy xulq-atvor iqtisodiyoti konsepsiyalariga ko'ra, moliyaviy qarorlar qabul qilishdagi ratsionallik darajasi axborotning qulayligi, tranzaksiyalarning shaffofligi hamda kognitiv to'siqlarning kamligiga bevosita bog'liqdir. Raqamli to'lov xizmatlari foydalanuvchida «amaliyot orqali o'rganish» (learning-by-doing) mexanizmini ishga soladi, ya'ni har bir tranzaksiya jarayonida iste'molchi o'z moliyaviy oqimlarini real vaqt rejimida ko'rib, tahlil qilish imkoniga ega bo'ladi. An'anaviy naqd pulli hisob-kitoblarda xarajatlar hisobini yuritish murakkab va noaniq bo'lsa, raqamli interfeyslar orqali to'lovlarni amalga oshirish shaxsiy moliyaviy intizomni tabiiy ravishda shakllantiradi.

Mobil hamyonlar, P2P (shaxsdan-shaxsga) pul o'tkazmalari, QR-kodli to'lovlar va kontaktsiz hisob-kitob tizimlari foydalanuvchining uzluksiz raqamli izini (digital footprint) vujudga keltiradi. Ushbu raqamli iz iste'molchining daromad va xarajatlar strukturasi vizuallashtirib, unga o'z moliyaviy holatini ob'yektiv baholash imkonini beradi. Natijada, sub'yektlar tomonidan pul mablag'larining qayerga, qachon va qanday miqdorda sarflanayotgani to'g'risidagi axborot asimmetriyasi bartaraf etilib, impulsiv va samarasiz sarf-xarajatlarning oldi olinadi.

Zamonaviy to'lov ilovalariga o'rnatilgan Shaxsiy moliyaviy boshqaruv (Personal Financial Management — PFM) modullari aholining byudjetlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishda kuchli pedagogik-amaliy vosita vazifasini o'tamoqda. Xarajatlarni avtomatik ravishda toifalarga ajratish (oziq-ovqat, transport, kommunal xizmatlar, ko'ngilochar tadbirlar), oylik xarajat limitlarini belgilash hamda byudjet buzilganda ogohlantirish signallarini yuborish kabi funksiyalar iste'molchilarning strategik moliyaviy rejalashtirish qobiliyatini oshiradi. Bu esa aholini qisqa muddatli iste'mol instinktlaridan uzoq muddatli moliyaviy maqsadlarni qo'yishga o'rgatadi.

Xulq-atvor iqtisodiyotidagi «turtki» (nudge) nazariyasi asosida ishlab chiqilgan raqamli to'lov funksiyalari aholida muntazam jamg'arish madaniyatini shakllantirishda inqilobiy o'zgarish yasamoqda. Har bir to'lov summasini yaxlitlash orqali qoldiq mablag'larni avtomatik ravishda depozit hisobvarag'iga o'tkazish (round-up savings), tranzaksiyalardan olingan keshbeklarni maxsus jamg'arma hisoblarida kapitallashtirish kabi avtomatlashtirilgan vositalar foydalanuvchidan ortiqcha irodaviy kuch talab qilmasdan xususiy xavfsizlik yostiqchalarini (financial buffers) yaratishga zamin yaratadi.

Raqamli to'lov infratuzilmasining kengayishi ilgari rasmiy bank xizmatlaridan chetda qolgan aholi qatlamlari, ayniqsa qishloq hududlari aholisi, o'zini o'zi band qilganlar va yoshlar uchun moliyaviy inklyuzivlik eshigi («gateway effect») bo'lib xizmat qiladi. Oddiy mobil to'lovlar va kommunal hisob-kitoblarni elektron formatda amalga oshirish orqali moliya tizimiga kirib kelgan fuqarolar keyinchalik murakkabroq moliyaviy instrumentlar — omonatlar, sug'urta polislari, investitsiya fondlari va davlat qimmatli qog'ozlari bozorida ishtirok etish ko'nikmalarini bosqichma-bosqich o'zlashtiradilar.

Shu bilan birga, raqamli to'lov ekotizimlarining rivojlanishi iste'molchilarda kredit savodxonligini yuksaltirish zaruratini yanada dolzarblashtirmoqda. «Hozir ol, keyin to'la» (BNPL) xizmatlari, onlayn mikroqarzarlar va overdraft imkoniyatlarining bitta tugma orqali soniyalar ichida ajratilishi pulning psixologik qadrini pasaytirib, ortiqcha qarz yuki (over-indebtedness) xavfini keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, to'lov platformalariga kredit yuki ko'rsatkichlarini real vaqtda hisoblovchi kalkulyatorlar va qarz majburiyatlarining oqibatlarini tushuntiruvchi ogohlantirish mexanizmlarini integratsiya qilish qarz oluvchilarning moliyaviy hushyorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Raqamli to'lov xizmatlaridan foydalanish amaliyoti bevosita kiberxavfsizlik va axborot savodxonligini oshirish bilan uzviy bog'liqdir. Fishing, ijtimoiy muhandislik, bir martalik SMS-kodlarni (OTP) o'g'irlash va soxta havolalar orqali mablag'larni o'zlashtirish kabi firibgarlik sxemalariga qarshi kurashish jarayonida foydalanuvchilar o'zlarining shaxsiy va moliyaviy ma'lumotlarini himoya qilishni amalda o'rganadilar. To'lov ilovalaridagi ko'p faktorli biometrik autentifikatsiya (Face-ID, barmoq izi) hamda doimiy xavfsizlik eslatmalari aholida mustahkam raqamli gigiyena madaniyatini shakllantiradi.

Aholining moliyaviy savodxonligini oshirishda regulyator organlar (Markaziy bank), tijorat banklari va FinTech kompaniyalari o'rtasidagi davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari alohida ahamiyat kasb etadi. To'lov ilovalari interfeysiga qisqa ta'limiy testlar, interaktiv videoroliklar va geymifikatsiya elementlarini (masalan, moliyaviy bilimlarni sinash orqali bonus yoki keshbek ballarini yutib olish) kiritish yosh avlodning moliyaviy ta'limga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi. Bu esa an'anaviy zerikarli o'quv qo'llanmalariga nisbatan ancha yuqori qamrov va samaradorlikni ta'minlaydi.

Xalqaro empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli to'lov xizmatlaridan faol foydalanuvchi sub'yektlarning moliyaviy savodxonlik ko'rsatkichlari an'anaviy to'lov shakllarini qo'llovchilarga nisbatan o'rtacha 20–35 foizga yuqori bo'ladi. Xususan, Jahon banki va Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) hisobotlarida qayd etilishicha, to'lovlarni raqamlashtirish nafaqat naqd pulsiz iqtisodiyot ulushini kengaytiradi, balki oilalarning favqulodda kutilmagan iqtisodiy shoklarga chidamliligini oshirib, ularning uzoq muddatli farovonlik ko'rsatkichlarini yaxshilaydi.

Biroq, raqamli to'lovlar vositasida moliyaviy savodxonlikni oshirish jarayoni hududiy va demografik «raqamli tafovut» (digital divide) to'siqlariga duch kelmoqda. Keksa yoshdagi fuqarolar, chekka hududlarda yashovchi aholi va past daromadli qatlamlar orasida smartfonlarning yetishmasligi hamda internet tezligining pastligi ushbu guruhlarining innovatsiyalardan foydalanishini cheklamoqda. Ushbu nomutanosiblikni yumshatish uchun to'lov tizimlarini soddalashtirilgan interfeyslarda (masalan, USSD protokollari orqali) taqdim etish va maqsadli hududiy o'quv dasturlarini amalga oshirish talab etiladi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli to'lov xizmatlari zamonaviy axborot jamiyatida aholining moliyaviy savodxonligini oshirishning passiv emas, balki eng dinamik va ta'sirchan amaliy drayveriga aylanib bormoqda. Tizim samaradorligini yanada kuchaytirish uchun to'lov platformalariga sun'iy intellektga asoslangan shaxsiy maslahatchilarni (AI financial advisors) integratsiyalash, milliy darajada raqamli moliyaviy savodxonlik indeksini muntazam baholash hamda kiberxavfsizlik bo'yicha preventiv choralarni kuchaytirish milliy moliya sektorining barqaror va xavfsiz rivojlanishini ta'minlashning eng ustuvor yo'nalishidir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Beck, T., Senbet, L. W., & Simbanegavi, W. (2015). Financial inclusion and innovation in Africa: An overview. *Journal of African Economies*, 24(suppl_1), i3–i11.
2. Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., & Ansar, S. (2022). *The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19*. World Bank, Washington, DC.
3. Klapper, L., Lusardi, A., & van Oudheusden, P. (2015). *Financial Literacy Around the World: Insights from the Standard & Poor's Ratings Services Global Financial Literacy Survey*. S&P, Washington, DC.
4. Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5–44.
5. OECD. (2020). *Advancing the Digital Financial Inclusion of Youth: G20/OECD INFE Report*. OECD Publishing, Paris.
6. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2023). *O'zbekiston Respublikasida aholi va tadbirkorlik sub'yektlarining moliyaviy savodxonlik darajasi tahlili*. Toshkent.
7. Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2021). *Nudge: The Final Edition*. Penguin Books, New York.
8. Xoliqov, U. A. (2023). Raqamli to'lov tizimlarining rivojlanishi va aholi moliyaviy savodxonligini oshirishning o'zaro bog'liqligi. *Iqtisodiyot va ta'lim*, 24(4), 135–142.